

“ग्रामीण आरोग्यात राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाचे योगदान एक – समाजशास्त्रीय अभ्यास (जळगाव जिल्हा)

डॉ. हेमंत एस.कोळी (MSW,MPhil,PhD)

संशोधन सारांश (Research Abstract)

कुष्ठरोग हा कित्येक शतकापासून चालत आलेला एक जुना रोग आहे. भारतामध्ये इ.स. ख्रिस्तपूर्व १४०० पुर्वी वैदिक साहित्यामध्ये “कुष्ठ” या नावाने या रोगाचा उल्लेख आढळतो, कुष्ठरोग ही एक अनादिकाळापासून चालत आलेली मानवी समस्या असून या रोगाचे रोगजंतू मानवी मज्जातंतूमध्ये वाढत असल्याने रुग्णांस येणारी विद्वपता व व्यंगत्वामुळे कुष्ठरोग एक लांछन असल्याचा समाजातील कित्येकांचा समज होता व अजून ही आहे. परंतु राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये एकत्रिकरण झाल्यामुळे सर्वेक्षण, आरोग्य शिक्षण, स्थलांतर करणार्या लोकसंख्येकडे विशेष लक्ष, शालेय विद्यार्थ्यांना आरोग्य शिक्षण व त्यांचा सहभाग, बऱ्या झालेल्या रुग्णांचे सामाजिक व आर्थिक पुनर्वसन, प्राथमिक आरोग्य केंद्र/सागरी आरोग्य केंद्र येथील कर्मचारी/अधिकार्यांचे प्रशिक्षण, त्यामुळे कुष्ठरोगाबाबत जनजागृतीला आधुनिक बहुविधी औषधोपचा रपद्धतीची सशक्त जोड दिल्याने स्वतःहून तपासणीसाठी येणाऱ्या रुग्णांमध्ये वाढ व परिणामकारक चांगले आरोग्य शिक्षण देण्यात आल्यामुळे समाजातील कुष्ठरोगाबाबतच्या चुकीच्या रुढी, कल्पना व अंधश्रद्धा कमी करण्यात यश आले असून या आजाराबाबतची भीती नाहीसे झाल्याचे प्रकर्षाने दिसून येते.

संशोधन पेपर (Research Paper)

प्रस्तावना (Introduction):

भारतातील लोकसंख्येचा विचार केला असता प्रामुख्याने ७० टक्के लोकसंख्या हि ग्रामीण भागात वास्तव्य करत आहे. ग्रामीण भागाचा विकास हा पायाभूत सुविधांवर अवलंबून असून त्यात प्रामुख्याने शिक्षण, आरोग्य, पाणी, वीज, रस्ते अश्या पायाभूत सुविधांची आवश्यकता असते. यात मुख्यतः आरोग्य हा सर्वांच्या जिव्हाळ्याचा प्रश्न आहे. सशक्त निरोगी समाज जीवनासाठी सार्वजनिक आरोग्य हा महत्वपूर्ण पायाभूत घटक आहे. ग्रामीण भागातील लोकांची आरोग्य सद्दृढ व निरोगी राहावे या करिता केंद्र शासन व राज्य शासनाद्वारे विविध आरोग्य विषयक योजना राबविल्या जात असून त्याद्वारे समाजात प्रतिकात्मक व उपचारात्मक सेवा दिल्या जातात. त्यात प्रामुख्याने राष्ट्रीय अंधत्व कार्यक्रम, सुधारित क्षयरोग कार्यक्रम, तंबाखु नियंत्रण कार्यक्रम, साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम, बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम, जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम, राष्ट्रीय कुष्ठरोग निवारण कार्यक्रम असे अनेक महत्वपूर्ण कार्यक्रम राबविले जात असून शासनाद्वारे ग्रामीण भागात विविध सेवा पुरविल्या जातात.

भारतात विविध आरोग्य विषयक योजनेद्वारे आजारावर नियंत्रण मिळविण्याचे काम सुरु असून शासनाद्वारे कुष्ठरोग या आजाराचे नियंत्रण व पूर्णतः उच्चाटन करण्यासाठी अविरत प्रयत्न सुरु असल्याचे दिसून येते.

कुष्ठरोग हा कित्येक शतकापासून चालत आलेला एक जुना रोग आहे. जगातल्या एकूण कुष्ठ रुग्णांपैकी 1/3 रुग्ण एकट्या भारतामध्ये आहेत. कुष्ठरोग या आजाराचे ही प्रमाण ग्रामीण समाजात प्रतर्षाने दिसून येते.

भारतात तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश, प. बंगाल, बिहार, ओरिसा, व काही प्रमाणात महाराष्ट्रा राज्यांमध्ये कुष्ठरोगाचे प्रमाण जास्त आहे. त्या अनुषंगाने कुष्ठरोग आजार निर्मूलन करण्याकरिता केंद्रशासनाने पुढाकार घेऊन कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाची सुरवात केली. त्या अनुषंगाने ग्रामीण आरोग्यात कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाचे योगदान या घटकावर विवेचन करणे अत्यावश्यक आहे.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम (National Leprosy Eradication Programme):

भारतात १९५५पासून कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमास सुरुवात झाली. १९८२-८३ राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम जाहीर करण्यात आला. जाने. १९९७ राष्ट्रीय कुष्ठरोग इलिमिनेशन कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात म्हणजे केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार कुष्ठरुग्णाचे दर दहा हजारी प्रमाण १ पेक्षाखाली आणण्याचे ध्येय निश्चित करण्यात आले. उपरोक्त कुष्ठरोगाचे उच्चाटन करण्यासाठी शासनातर्फे प्रभावी कार्यक्रम आखून निर्मूलन करण्यासंबंधी प्रयत्न सुरु असल्याचे दिसून येते. कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमाला इंग्रजीमध्ये National Leprosy Eradication Programme (NLEP) म्हणतात. राष्ट्रीय कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रम, हा कार्यक्रम केंद्रशासन पुरस्कृत असून सदरील कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये एकीकरण आले आहे. राज्यात हा कार्यक्रम राज्य शासन, जिल्हा परिषद, महानगर पालिका, नगर पालिका, आणि स्वयंसेवी संस्था यांचे मार्फत राबविण्यात येत आहे.

देशाचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाचा समावेश पंतप्रधान प्रगती योजनेतर्गत केला असून, कुष्ठरोग दुरीकरणाचे ध्येय असून त्या दृष्टीने निर्मूलनाच्या दिशेने वाटचाल सुरु असल्याचे प्रकर्षाने दिसून येते.

कुष्ठरोग (Details of Leprosy Disease):

कुष्ठरोग हा आजार मायक्रोबॅक्टेरिअम लेप्री नावाच्या जीवाणूमुळे होतो. हे जंतू खूप सावकाश वाढतात. म्हणून हा आजारही खूप सावकाश वाढतो. कुष्ठरोगाची सांसर्गिकताही शरीरातील कुष्ठजंतूच्या प्रमाणावर अवलंबून असते. दृष्य स्वरूपातील विकृती किंवा विद्रूपतेवर नाही. कुष्ठरोग हा महारोग नसून स्पर्शाने मुळीच पसरत नाही. उपचार न घेतलेल्या संसर्ग झालेल्या कुष्ठ रुग्णांकडून जंतूचा प्रसार हवेमार्फत होतो. केवळ औषधोपचार न घेतलेल्या कुष्ठ रुग्णांकडूनच या रोगाच्या जंतूचा प्रसार होतो. कुष्ठ जंतूचा हवेमार्फत शरीरात प्रवेश झाल्यानंतर साधारणतः तीन ते पाच वर्षांनंतर प्राथमिक लक्षणे शरीरावर दिसायला लागतात. बधीरचट्टा (नखाजणारा, नदुखवणारा), जाड, तेलकटत्वचा, दुःख्यानसा, कुष्ठरोगाचे जंतू मुख्यत्वे चेता तंतू आणि त्वचा यावर आघात करतात. प्रतिबंधात्मक उपाय-बहुविध औषधोपचार (एमटीडी) या औषधाच्या एकाच मात्रेने सुमारे ९९ टक्के जंतूचा नष्ट होतात. असे असले तरी कुष्ठरोग पूर्णपणे बरा होण्यास नियमित आणि संपूर्ण औषधोपचार घेणे गरजेचे आहे. कोणत्याही प्रकारचा कुष्ठरोग (PB /MB) सहा ते बारा महिन्यांत पूर्णपणे बरा होतो.

कुष्ठ रोगास कारणीभूत असणा-या जंतू मायक्रोबॅक्टेरियम असून त्यांचा शोध नार्वे येथील शास्त्रज्ञ डॉ हॅनसन (१८४१-१९१२) यांनी १८७३ मध्ये लावला. त्यामुळेच या जंतूस सर्वसाधारणपणे हॅनसन जंतू असे ओळखले जाते. तसेच कुष्ठरोग या आजाराचे आधारस्तंभ - डॉहॅनसन, डेमियन, डॉक्लेरवेलट, बाबाआमटे, निवृत्त न्यायमूर्ती व कुष्ठरोग निवारण समिती शांतीवन संस्थेचे अध्यक्ष चंद्रशेखर धर्माधिकारी इ. असून त्यांचे योगदान देशासाठी महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील कुष्ठरोग कार्यक्रमाची गती (Speed of Leprosy Program in Maharashtra):

राष्ट्रीय कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रम, हा कार्यक्रम १०० टक्के केंद्रशासन पुरस्कृत असून सदरील कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये एकत्रीकरण आले आहे. महाराष्ट्र राज्यात हा कार्यक्रम सहसंचालक आरोग्यसेवा (कुष्ठरोग व क्षयरोग) पुणे यांच्याकडे राष्ट्रीय कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमाची जबाबदारी असून ते प्रशासकीय व तांत्रिक सर्वकश काम पाहतात. राष्ट्रीय कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत, प्रभावी औषोधचाराचा समावेश असलेली बहुविध औषोधचार पद्धती राज्यात टप्पाटप्प्याने लागू करण्यात येऊन १९९५-९६ सालापर्यंत राज्यातील सर्व जिल्हे या योजनेंतर्गत आणण्यात आले. त्या मुळे सन १९८१-८२ साली दरहजारी कुष्ठरोगाचे प्रमाण ६२.४ वरून माहे. जानेवारी २०१२ अखेर हेच प्रमाण १.०६ टक्के इतके कमी झाले.

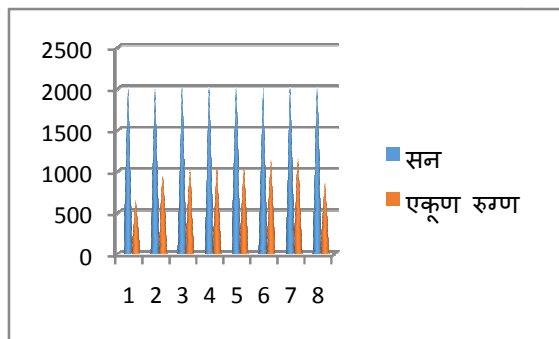
कुष्ठरोग निर्मुलनाकडे जळगाव जिल्ह्याची वाटचाल (Distribution of Jalgaon district towards leprosy eradication) :

जळगाव जिल्ह्यात कुष्ठरोग आजाराचे दुरीकरण करण्यासाठी जिल्ह्या व तालुका अंतर्गत 'स्पर्श' हा अभिनव उपक्रम, LRC, कुष्ठरुग्ण शोध मोहीम, हात मिळवा... कुष्ठ मिटवा' जिल्हास्तरावर रॅली, प्रश्न मंजूषा कार्यक्रम, महिला मंडळ व स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यशाळा आणि बाजार व जत्रा या ठिकाणी हस्तपत्रिका वाटप, तसेच संशयित रुग्णांनी व उपचार सुरु असलेल्या रुग्णांनी दवाखान्यात तपासणी व उपचारासाठी यावे यासाठी जन जागृती कार्यक्रम सातत्याने सुरु असून सर्व रुग्णालयांमध्ये कुष्ठरोगाची औषधे व सेवा उपलब्ध करून दिलेली आहेत.

कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाला उपरोक्त प्रभावी नियोजन व जनजागृतीची व उपचाराची सशक्त जोड दिल्याने मार्च २०१२ पासून तर मार्च २०१९ पर्यंत ७८३० रुग्णांचे निदान झाले असून त्यांना उपचाराखाली आणण्यास प्रशासनाला यश आले आहे. तसेच त्यापैकी बहुतांश रुग्ण उपचार मुक्त झाले असून आनंददायी जीवन जगताना दिसत आहे.

जळगाव जिल्ह्यातील कुष्ठरोग निदान झालेले रुग्णांची आकडेवारी खालीलप्रमाणे

सन	एकूणरुग्ण
2012	648
2013	945
2014	999
2015	1051
2016	1059

2017	1128
2018	1147
2019	853
एकूण	7830

(संदर्भ: मा.सहायक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) कार्यालय, जळगाव.जि. जळगाव.)

तसेच जिल्हात प्रत्येक कुष्ठरोग संदर्भीय सेंटरमध्ये Biopsy, भौतिक चिकित्सा, व्रणोपचार सेवा, एम.सी.आर.चप्पल, डोळ्याच्या संरक्षणासाठी गॉगल्स, कुष्ठरुग्णांची हाताची बोटे वाकडी असतील तर विकृतीत वाढ होऊ नये म्हणून स्प्लिंटस मोफत पुरविले जातात, तसेच पुनर्रचना शस्त्रक्रियेसाठी रुग्णांना कठोरा जि.अमरावती, अहमदनगर व मुंबई लेप्रोसि हॉस्पिटल येथे पाठविले जाते. तसेच ग्रामीण व शहरी भागात संशयित रुग्ण शोधण्यावर भर देऊन रुग्णांना उपचाराखाली आणण्यासाठी, प्रसाशन सात्यत्याने काम करत असल्याचे दिसत आहे.

संशोधनाचे महत्त्व (Importance of Research):

कुष्ठरोग हा आजार आनुवंशिक आहे, मुख्यतः पाप-पुण्य व पुर्वज्यांच्या दोषामुळे हा आजार होतो, या अंधश्रद्धेतून पूजाअर्चा, नवसफेडणे, मंत्र-तंत्र वा जडी-बुटी या उपायामुळे हा आजार पूर्णतः बरा होतो, असे अनेक चुकीचे गैरसमज ग्रामीण समुदायात प्रकर्षाने दिसून येतात. तसेच मुख्यतः कुष्ठरोग या आजाराची माहिती कुटुंबात तथा सामाजात समजल्यास, त्यामुळे इतरांचा पाहण्याचा दुष्टीकोन या भीतीमुळे बरेच लोक इलाज घेण्यास घाबरतात तसेच कुष्ठरोगाच्या प्राथमिक अवस्थेमध्ये कोणत्याही प्रकारचा शारीरिक त्रास होत नसल्याने स्वतःहून हे रुग्ण सहसा उपचारासाठी येत नाहीत, अशा विविधकारणांमुळे या आजाराचे प्रमाण सामाजात मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.

वास्तवतः अजूनही ग्रामीण भागात कुष्ठरुग्ण आढळून येत आहेत व या आजाराचे उच्चाटन झाले असे म्हणता येत नाही. परंतु राष्ट्रीय कुष्ठरोग नियंत्रण योजना ही बहुविध औषधोपचार (एमटीडी) व प्रभावी अंमलबजावणीमुळे हि योजना अत्यंत यशस्वी होत असल्याचे दिसून येत आहे.

संशोधन क्षेत्र (Selection of the Research Area):

संशोधन अध्ययनासाठी जळगाव जिल्हा हे क्षेत्र निश्चित केले आहे.

उद्देश (Objective):

- कुष्ठरुग्णांची सामाजिक स्थिती जाणून घेणे
- कुष्ठरोगाच्या उपलब्ध उपचाराविषयी व रुग्णाविषयीची माहिती घेणे.

गृहीतक (Hypothesis):

- समाजात कुष्ठरोगासंदर्भात गैरसमज व भीतीचे प्रमाण कमी झाले आहे.
- राष्ट्रीय कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रम योजना हि बहुविध औषधोपचार (एमटीडी) उपचार पद्धतीमुळे यशस्वी होत आहे.

संशोधन आराखडा (Research Design):

संशोधकास आपल्या उद्दिष्टे पूर्तीसाठी संशोधन आढावा घेणे आवश्यक असते. यासाठी संशोधन करतांना वर्णनात्मक अंशतः निदानात्मक आराखड्याचा उपयोग करण्यात आला आहे. हे करताना संशोधकाने तटस्थ व वस्तुनिष्ठी दृष्टीकोनचा अवलंब केला आहे.

नमुना निवड (Sampling Method):

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक तथ्यामधील मुलाखत अनुसूची, निरीक्षण व द्वितीय तथ्यांचा आधार घेण्यात आला आहे. सदर संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्यांचा आधार घेऊन तथ्य संकलनासाठी सोईस्कर नमुना निवडीद्वारे जळगाव जिल्ह्यातील १५ तालुक्यांमधून प्रत्येकी ६ म्हणजेच एकूण ९० निवेदकाकडून तथ्य संकलित करण्यात आले.

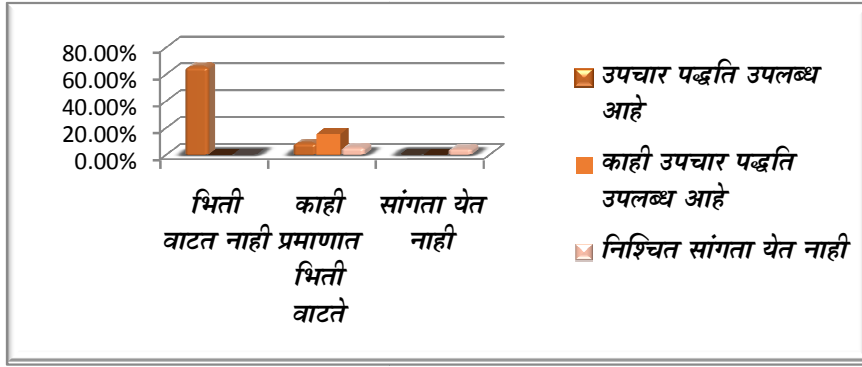
संशोधन पद्धती व तंत्रे (Research Methods and Techniques): तथ्य संकलनासाठी संशोधकाने प्राथमिक श्रोतांमधील मुलाखत अनुसूचीचा तसेच द्वितीय श्रोतांमधील शासकीय दस्तऐवज व प्रकाशित सामुग्री तसेच इंटरनेटवरील विविध संकेतस्थळांचा उपयोग केला.

तथ्य निर्वचन (Interpretation of facts) :

कृष्ठरोगासंदर्भात आधुनिक उपचार पद्धति आणि कृष्ठरोगाबाबत वाटणारी भिती, याबाबत निवेदकांचे मत दर्शवणारी सारणी

कृष्ठरोगासंदर्भात आधुनिक उपचार पद्धति उपलब्ध आहे का ? (बहुविध औषधोपचार-एमटीडी)		कृष्ठरोगाबाबत वाटणारी भिती			एकुण
		भिती वाटत नाही	काही प्रमाणात भिती वाटते	सांगता येत	
उपलब्ध आहे	Count	59	8	0	67
	Exp. count	43.9	20.1	3.0	67.0
	% of total	65.6%	8.9%	.0%	74.4%
कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे.	Count	0	14	0	14
	Exp. count	9.2	4.2	.6	14.0
	% of total	.0%	15.6%	.0%	15.6%
निश्चितसांगता येत नाही	Count	0	5	4	9
	Exp. count	5.9	2.7	.4	9.0
	% of total	.0%	5.6%	4.4%	10.0%
एकुण	Count	59	27	4	90
	Exp. count	59.0	27.0	4.0	90.0
	% of total	65.6%	30.0%	4.4%	100.0%

($X^2 = 88.364$, $DF = 4$, $CC = 0.704$, $N = 90$, $P > 0.05$)

उपनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये राष्ट्रीय कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत आधुनिक बहुविधी औषधोपचार पद्धत उपलब्ध आहे का हे दर्शविले असून त्यामध्ये औषधोपचार उपलब्ध आहे, कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत व निश्चित सांगता येत नाही असे तीन पर्याय दिलेले आहेत तर अवलंबित चलामध्ये कुष्ठरोग आजाराबाबत भीती वाटते, भीती वाटत नाही व त्याबाबत सांगता येत नाही असे तीन पर्याय दिले आहेत.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत आधुनिक बहुविधी औषधोपचार पद्धत उपलब्ध असल्यामुळे कुष्ठरोग आजाराविषयी भीती वाटत नाही असे मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांची संख्या ५९ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ६५. ५ आहे. आधुनिक औषधोपचार पद्धतमुळे काही प्रमाणात भीती वाटते असे मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांची संख्या ८ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ८. ९ आहे. तर आधुनिक औषधोपचार पद्धतमुळे भीती वाटते किंवा नाही याबाबत सांगता येत नाही असे मत नोंदविणाऱ्या एकही निवेदक आढळून आले नाही. एकूण निवेदकांची संख्या ६७ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ७४. ४ आहे.

कुष्ठरोग आजार संदर्भात आधुनिक बहुविधी औषधोपचार पद्धत कमी प्रमाणात उपलब्ध असल्यामुळे कुष्ठरोग आजाराविषयी भीती वाटत नाही असे मत नोंदविणाऱ्या एकही निवेदक आढळून आले नाही. आधुनिक बहुविधी औषधोपचार पद्धत कमी प्रमाणात उपलब्ध असल्यामुळे कुष्ठरोग आजाराविषयी भीती वाटते असे मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांची संख्या १४ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण १५. ६ आहे. तर आधुनिक बहुविधी औषधोपचार पद्धत कमी प्रमाणात उपलब्ध असल्यामुळे कुष्ठरोग आजाराविषयी भीती वाटते किंवा नाही याबाबत सांगता येत नाही असे मत नोंदविणाऱ्या एकही निवेदक आढळून आले नाही. एकूण निवेदकांची संख्या १४ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण १५.६ आहे.

कुष्ठरोग आजार संदर्भात आधुनिक बहुविधी औषधोपचार पद्धती उपलब्धतेबाबत निश्चित सांगता येत नाही व कुष्ठरोग आजाराविषयी भीती वाटत नाही असे मत नोंदविणाऱ्या एकही निवेदक आढळून आले नाही. आधुनिक बहुविधी औषधोपचार पद्धती उपलब्धतेबाबत निश्चित सांगता येत नाही व त्यामुळे कुष्ठरोग आजाराविषयी भीती वाटते असे मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांची संख्या ५ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ५. ६ आहे. तर आधुनिक बहुविधी औषधोपचार पद्धती उपलब्धतेबाबत व कुष्ठरोग आजाराविषयी भीतीबाबत निश्चित सांगता येत नाही असे मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांची संख्या ४ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ४. ४ आहे. एकूण निवेदकांची संख्या ९ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण १० आहे.

यावरून असे निर्देशनास येते कि राष्ट्रीय कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत आधुनिक बहुविधी औषधोपचार पद्धतीमुळे जवळपास शेकडा प्रमाण ७४.४ टक्के निवेदकांना कुष्ठरोग आजाराविषयी भीती वाटत नाही. या योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी व आधुनिक बहुविधी औषधोपचार पद्धती याबाबत सर्वोत्तपरी जनजागृती यामुळे कुष्ठरोगाचे प्रमाण कमी होत असल्याचे निदर्शनास येते.

संशोधनाचे प्रमुख निष्कर्ष (Findings of the Research Conclusion):

- एकाच प्रकारचा बहुविध औषधोपचार (एमटीडी) सर्वत्र उपलब्ध आहे.
- परिणामकारक चांगले आरोग्य शिक्षण देण्यात आल्यामुळे समाजातील कुष्ठरोगाबाबतच्या चुकीच्या रुढी, कल्पना व अंधश्रद्धा कमी करण्यात शासनाला यश येत आहे.
- माहिती शिक्षण व जनसंपर्काद्वारे आणि योग्य सल्ला देत असल्यामुळे स्वेच्छा तपासणीसाठी रुग्ण स्वतःहून पुढे येत आहेत.
- कुष्ठरोग आजाराबाबत व शासकीय यंत्रणेकडे पाहण्याचा ग्रामीण भागात सकारात्मक दुष्टीकोन दिसून येतो.

सूचना (Suggestions):

- शासनाने कुष्ठरोग निदान झालेल्या रुग्णांचा मोफत विमा काढण्याबाबत सकारात्मक विचार करावा.
- आनंदवनच्या धरतीवर कुष्ठरुग्णांना कौशल्य विकास व स्वावलंबनपर कार्यक्रम राबविण्यात यावेत.

संदर्भ (Reference): इंग्रजी:

<http://yojana.gov.in>,
<https://hetv.org>,
<https://www.lokmat.com>,
<http://diosolapur.blogspot.com>,
<https://maharashtratimes.indiatimes.com>,
<https://www.mpsworld.com/kushtarog>,
<https://www.loksatta.com>,
<https://mr.wikipedia.org>,
<https://www.arogyavidya.net/leprosy>
<https://cdn.s3waas.gov.in>,
<www.mahanews.gov.in>
<http://mr.vikaspedia.in>
<http://nlep.nic.in/>

मराठी: मा.सहायक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) कार्यालय, जळगाव. जि. जळगाव.

आरोग्य विभाग महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र

